
SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

NOVE POTREBE – NOVI VIDOVI KULTURE

Kič i šund nisu došli sam ¹⁾

Vreme anonimnog stvaralaštva je prošlo. Kraj mu nije učinila pojava i širenje pismenosti, koja kao da je isključila potrebu i mogućnost usmenog, zajedničkog stvaralaštva; tek onog trenutka kad je umetničko delo postalo isplativo, umetnički je proizvod dobio znatniju tržišnu cenu, omogućio materijalnu zaradu (iz koje proističe i društveno priznanje), nastao je pravi kraj kolektivnog, narodnog i uopšte anonimnog stvaranja. Čim je na kulturnom tržištu stala da se obrazuje cena umetničkih dela koja su do tada bila plod zajedničkog stvaralaštva, tvorci su počeli da se polako javljaju u javnosti. Anonimno stvaranje se u današnje vreme održalo još samo u onim sporednim delatnostima na koje materijalni podsticaji nemaju znatnijeg dejstva (kratka anegdota, šala, vic i slično).

NIZAK NIVO KULTURE MASE USLOV ZA MASOVNI KIČ

U nas su se poslednjih decenija odigrali procesi koji su bili uzrok zamiranja nekih starih oblika kulture za račun pojave novijih.

Ubrzana industrijalizacija zemlje imala je za posledicu naglo slivanje seoskog življa u gradove. Smatralo se neophodnim da se, između ostalog, i stvarnim pokazateljima smanjenja odnosa između poljoprivrednog (seoskog) i industrijskog (gradskog) stanovništva, u korist ovog poslednjeg, omasovljenjem radničke klase, sloja tada prilično tankog, sasvim ubedljivo pokaže uspeh procesa industrijalizacije, zasluži formalna ulaznica za klub razvijenih, naprednih zemalja.

¹⁾ Delovi ovog eseja objavljeni su u „Raskovniku“ br. 3. i NIN-u od 20. VII 1969.

Izdvajanje industrije kao najznačajnije bacilo je u zasenak sve ostale privredne grane, naročito poljoprivredu. Zanemarivanje poljoprivrede, zemljoradnje kao privredne delatnosti dovelo je do zanemarivanja sela, na kojem se ta delatnost pretežno obavlja. Selo se raslojava, i u ekonomskom pogledu počinje da zaostaje.

U stvari, samim svojim postojanjem selo je kvarilo pokazatelje industrijalizacije, napretka, drugim rečima pretvaralo se u smetnju ostvarenja takvih procesa, iz čega je proizašlo gledanje na selo kao u neku ruku nosioca nazatka, primitivizma, zaostalosti. (Istina je, selo je u nekim oblicima kulture uvek daleko iza grada). Smatralo se da nestajanjem sela, prostim preseljenjem zaostalijeg, seoskog stanovništva u grad, sredinu sa znatno višim nivoom kulture i obrazovanosti, mogu naprečac nestati svi problemi neindustrijalizovane, zaostale zemlje. *Boreći se protiv primitivizma, u stvari smo se primitivno borili protiv sela, njegovih tradicionalnih struktura i vrednosti.*

Proces urbanizacije, povećanje broja gradskog stanovništva teklo je mnogo brže od procesa kulturnog napretka mehanički povećavane gradske populacije. Priliv seoskog stanovništva u gradove daleko je prevazilazio stvarne potrebe i mogućnosti grada, prerastao u nenormalan, eksplozivan proces. Računa se da je u gradove prešlo sa sela više miliona ljudi. Veliki broj došljaka, svojom nižom kulturom, prosvetećuću, pismenoćuću, pormetilo je ustaljene kulturne osobine gradske sredine, i pojavio se kao balast, koji bi i sam po sebi bio dovoljan za usporavanja kulturnog razvoja grada.

Postojeći kapaciteti obrazovnih i prosvetnih institucija ili oni koje je grad mogao obezbediti pokazali su se nedovoljnim da obuhvate naglo uvećano stanovništvo, što bi svakako bio slučaj u procesu normalnog rasta gradskog življa.

S druge strane, sve punije direktno uključivanje stanovništva u proizvodnju postepeno isključuje one potrebe i delatnosti u kojima se ne vidi neposredna i brza isplativost, odnosno povezanost sa procesom proizvodnje. Traži se brza reprodukcija i oplodnja kapitala, potrebnog za nove investicije u industriji. *I s tog stanovišta, novac uložen u prosvetu i kulturu, delatnosti koje su se mogle držati za neproizvodne, morao je izgledati gotovo bačen.* Za račun brže industrijalizacije došlo je i do usporavanja širenja prosvetećnosti, pismenosti, kulture.

Redovno školovanje počinje da se zanemaruje, uprkos usvojenom zakonu o obaveznom osmogodišnjem školovanju. Samo u SR Srbiji broj nepismenih među omladinom godišnje se po-

većava za novih 30.000. Umesto da se smanjuje, broj nepismenih vremenom raste. I drugi oblici prosvetnog delovanja su zanemareni. Na primer, amaterska društva i slično, koja su obuhvatala priličan broj ljudi, i kako-tako zadovoljavala bar neke potrebe još većeg broja, postepeno se gase.

Sve je to uticalo na usporavanje i zaostajanje kulturnog napretka gradskog stanovništva. Istina, konačno je formirano novo, brojnije, snažnije građanstvo, bar brojem. Što se kulture i pismenosti tiče, ostalo je na dosta nižem stepenu u poređenju sa tradicionalnim gradskim stanovništvom. U stvari, stvoreno je građanstvo drugačijeg kulturnog profila.

IZMEĐU SEOSKE I GRADSKO KULTURE

Novo građanstvo se našlo u dosta delikatnoj situaciji. Obrelo se između narodne kulture, mahom seoske, zasnovane na folklornoj narodnoj tradiciji koju je napustilo, i gradske, u koju je trebalo da se uključi.

Poneti ustaljenim shvatanjem o selu kao izvoru primitivizma i zaostalosti, bili su spremni da sa sebe što pre i što potpunije speru svaki trag koji bi ukazivao na njihovo seosko poreklo, odnosno da prekinu sa seoskom, narodnom tradicijom, na koju više nisu niti mogli niti hteli da se vraćaju, pošto bi im u gradu ona mogla biti samo izvor nelagodnosti u nastojanju za izjednačavanjem sa gradskim stanovništvom.

Međutim, u postojeće oblike gradske kulture, sa svog nižeg stepena obrazovanosti, nisu mogli da se uključe i kad su želeli. Iz straha, nesigurnosti, bojazni pred novom, njima nedovoljno poznatom kulturom složenijih oblika, za koje se sami nisu osećali uvek doraslim.

Postojeće kulturne potrebe novog građanstva nisu imale čime da se zadovolje. Za to nije bio pogodan ni jedan od već postojećih oblika kulturnih dobara. Gradsko novo stanovništvo je time predodređeno da postane pogodan medij kako za javljanje, tako i razvoj nekih novih, pogodnijih oblika kulture i umetnosti.

Potrebe uporedo s porastom pripadnika sloja postaju brojnije, intenzivnije, snažnije. Smanjeni nivo kulture gradskog stanovništva predodredio je i potrebe responentnog, nižeg nivoa kulturnih dobara.

Da se novonastale potrebe za potrošnjom kulturnih dobara zadovolje, morao se, dakle, naći nov, prikladan oblik kulture, dostupan i razumljiv građanstvu nižeg ukusa. Kad su se jednom us-

talile, potrebe su rađale i sredstva za sopstveno zadovoljenje.

Zaista, nije se dugo čekalo da se pogodna sredstva nađu. U mnogim oblastima kulture i umetničkim granama počinju da niču proizvodi. U literaturi se pojavljuje šund, pretparačka, kriminalistička produkcija, stripovani romani i slično. Pokreću se nove brojne revije i listovi, sniženog nivoa kvaliteta za sniženi ukus potrošača. Stvaraju se filmovi određenog žanra, radio-emisije i televizijske emisije za najšire slojeve. Izmišljaju se novi vidovi zabave, ponašanja. Stvara se muzika novog sadržaja, ili se postojeća prilagođava nastalim potrebama.

Drugim rečima, počinje stvaranje nove kulture, a stvari polukulture za zadovoljenje ukusa najširih slojeva potrošača. Proizvodi nove polukulture su po kvalitetu na vrlo niskom nivou; vrlo su rasprostranjeni, shvatljivi i prihvatljivi. Njihove »proizvođače« rukovodi samo čista ekonomska računica, želja za zaradom, bez prisustva i najmanje odgovornosti ili savesti. Javlja se uskoro moćna industrija kiča i bezukusa, namenjena masovnom tržištu.

Do kiča ne dolazi delovanjem spoljnih faktora, niti inostranih uticaja. Svi spoljni faktori pojave, širenja i procvata kiča samo su posledica stvarnih jakih potreba za takvim »kulturnim dobrima«, a ne uzroci.

MUZIKA NASTALA PODRAŽAVANJEM NARODNE

Razvoj »popularne« muzike za to je izvrstan primer. Pretežan deo novog stanovništva gradova nije bio kadar da se koristi postojećim oblicima kulture, ni oblicima muzike koji se u gradu neguju, niti gradskom pesmom (čije je vreme, uostalom, prošlo), niti zabavnom koja je ubrzo zamenila sve ostale. Motivi zabavne pesme često su tuđi, melodija nova, različita od one koju su navikli da slušaju i razumevaju, teška, neprihvatljiva. Zabavna muzika je i inače nastala i razvijala se pod inostranim uticajima, pod uticajem sredine drugačije i po mentalitetu i po tradiciji. Ozbiljnom muzikom, operskom ili simfonijskom, mogao se koristiti relativno veoma uzak broj ljudi.

Došljaci u gradu nisu mogli redovno, niti su, pak, hteli stalno održavati vezu sa narodnom kulturom (običajima, umetnošću, muzikom, pesmom), jer bi ih to stavljalo na nivo seoske kulture, s kojom teže da prekinu, a ne gradske, u koju bi hteli da se uključe.

A ljudima je trebala muzika, i to baš njihova, koju mogu razumeti i prihvatiti. Najpogodnija

za to je ona koja se oslanja na već poznatu i blisku, tj. narodnu. Takva muzika se morala naći. Ona se zaista i našla. U stvari, počela je da se stvara nova muzika po ugledu na narodnu. Pojavili su se ljudi koji su stali da pišu muziku podražavajući narodne motive, koristeći se melodijom, sredstvima i načinom izvođenja narodne muzike. Time je označen kraj autentičnog narodnog muzičkog stvaralaštva.

Isto kao što se novo građanstvo nalazi, uglavnom, na sredini između čisto seoskog i čisto gradskog (u tradicionalnom smislu), tako i nova muzika po svojim odlikama negde je na sredini između seoske (narodne) i gradske (zabavne) pesme, tj. ima dosta elemenata i jedne i druge.

Od narodne je uzela jednostavnost oblika. U suštini, zadržava duh sela, dakle poznate, prihvatljive osobine narodnog muzičkog nasleđa. Shvatljiva je i bliska kako po melodiji, tako i po sadržaju i tekstu. Lako je koristiti, upotrebljavati, pevati i bez posedovanja posebne muzičke naobrazbe, odnosno kulture. Lako je i svirati. Za to nisu potrebni naročiti, negovani orkestri, ni teški instrumenti, niti stvarno muzičko obrazovanje, što je do izvesne mere ipak neophodno za izvođenje zabavne muzike, koja je dostupna ograničenijim krugovima korisnika.

Na izgled, ovu muziku je lako i stvarati. Ne oseća se veliko odstojanje između njenih potrošača i proizvođača, što širim slojevima pruža neograničene mogućnosti njenog korišćenja.

Nova muzika je nužno dobila i izvesna obeležja koja nema narodna. U staru melodiju došao je noviji sadržaj blizak novom građanstvu, bliži zabavnoj muzici: ritam, anegdotka, reči, pomalo i sama melodija. Više peva o raspoloženjima i potrebama neposrednog života baš takvog gradsko-seoskog življa, odvojenog od tradicionalnih oblika seoske sredine: o svakodnevnim motivima novijih životnih prilika bliskih svakom slušaocu. U priličnoj meri zadovoljava i potrebu za anegdotikom, pošalicom, satirom, aktuelnom i svežom, što nedostaje i narodnoj i zabavnoj pesmi. Brzo se odaziva na razne pojave iz života. Ismejava neke posledice i promene načina življenja na selu, u gradu, napuštanje klasičnih moralnih normi, industrijalizaciju, i drugo.

Nova pesma se i u nekim čisto spoljnim, formalnim osobinama razlikuje od narodne. U tekstu pesama načinjenih ugledanjem na narodne, slik je gotovo po pravilu obavezan, što nije osobina narodne lirike, već tekstova zabavnih pesama, u kojima se gotovo po pravilu primenjuje slik po svaku cenu, makar i mehanički. Nove pesme imaju svoje znane autore, svoje kompozitore, pisce teksta, koje je moguće iden-

tifikovati, zatim pisce aranžmana. Imaju i svoje izvođače, svoje orkestre. Za njih postoje takođe posebni pevači. Ima i svoje posebne »koncerte«, muzičke priredbe, na kojima se izvodi bilo ona sama, bilo uz ostale vrste pesama, narodnih ili zabavnih.

I što je najvažnije, ova pesma ima i svoje »festival«, koji poseduju sva obeležja ostalih muzičkih festivala: nove pesme, obrade, orkestri, pevači, visoke nagrade i dr. To su sabori, koje potpomažu i propagiraju radio i televizija, štampa, privredne organizacije i drugi.

Mogućnost konačnog i formalnog izjednačavanja sa muzikom koja se stvara u gradskoj sredini i neguje kao gradska — zabavnom muzikom, verovatno je presudna za širenje nove muzike.

Sloj novog građanstva dobio je na taj način baš svoju muziku, koja u stvari premošćava razlike između sela i grada, između seoske i gradske muzičke tradicije. Izmenjena je, osavremenjena, nije više seoska, seljačka, ne označava vezu sa selom svojih korisnika, niti njihovo seosko poreklo, a potpuno zadovoljava potrebe. Ljudi je nisu doneli sa sela, već naučili u gradu. Zadržala je, istina, donekle duh sela, ali i stekla formalna obeležja gradske muzike. Nije niti seljačka, niti tuđa i nerazumljiva. Time je, u stvari, nastala nova zabavna muzika za novo građanstvo, sloj sniženog kulturnog nivoa u odnosu na staro gradsko stanovništvo.

Ova pesma otuda često i prerasta narodne motive u čisto zabavnu, uklanjajući granice između narodne i zabavne muzike. Neretko podseti na stare gradske pesme melodijom i sadržajem, dosta sentimentalizovanim i izveštačenim. Ponekad dobije i neke primese protestne pesme.

Pevači i za novu i za narodnu odnosno zabavnu pesmu često su isti. Svojim držanjem, načinom interpretacije i oni sami doprinose brisanju formalnih razlika između ove i zabavne muzike. I čisto zabavna muzika sve se više koristi narodnim muzičkim motivima.

KAD ZA NJIM POSTOJE POTREBE, KIČ SE LAKO ŠIRI

Niz spoljašnjih, čisto sporednih činilaca išao je naruku razvoju i širenju nove zabavne muzike, olakšavao ga i ubrzavao (tržišna tražnja, radio, televizija, gramofonske ploče).

Potražnja na tržištu slične robe vrlo je velika. Ploče se prodaju u visokim tiražima. To stvara mogućnost lakih i visokih zarada ljudima i institucijama umešanim u njenu proizvodnju. Mno-

gi ljudi, pa i oni koji na to nikada pre nisu verovatno ni pomišljali, latili su se bez savesti i oklevanja unosnog posla fabrikovanja muzike za široke mase. Izašli su iz anonimnosti, stali na tržnice, i počeli da nude i prodaju svoju robu po visokim cenama.

Danas je, verovatno, nastupila izvesna zasićenost tržišta zabavne muzike. Zarade se tu već teže ostvaruju. Od stvaralaca zabavne muzike zahteva se sve više. Autorima je sve teže uspeti i probiti se. Sve više ljudi od muzičkog zanata i obrazovanja počinje da se prihvata zabavne muzike. Diletantizam u njoj postepeno ipak ustupa svoje mesto zanatskoj veštini. Time su mnogi ljudi, koji imaju kompozitorskih i drugih ambicija, ali nemaju dovoljno sposobnosti i da ih ostvare, isključeni iz tog posla.

Naprotiv, za stvaranje muzike po ugledu na narodnu ne traže se neki osobiti muzički kvaliteti. Nedostatak talenta, formalnog i stvarnog obrazovanja tu se toliko ne oseća kao istinski nedostatak. Tvorci prave narodne muzike, zaista, nisu imali nekog formalnog muzičkog obrazovanja, iz čega proističe zabluda da nisu imali ni muzičkog dara, pa i da to ni danas nije potrebno za silčan posao. Rad »stvaralaca« nove muzike je zaista olakšan. On ima motive, teme, melodije, tekstove u izobilju u narodnom melosu. Sav »materijal« je tu. Treba ga samo upotrebiti. Ali se on ne zaustavlja samo na običnom kopiranju (koje, uostalom, zahteva i određeni stepen ukusa i znanja). Ambicije novopečenih »stvaralaca« često su veće, nesputane stepenom sposobnosti, odnosno nesposobnosti.

Faza diletantizma u pravljenju muzike podražavanjem narodne, u stvari, tek počinje. Sada svi mogu »komponovati« muziku po ugledu na narodnu. Pa to i čine mnogi. Naravno, od njih se i ne može očekivati ništa više od onoga što oni stvarno daju.

Radio, u nešto manjoj meri televizija, novu muziku direktno popularišu, a ne samo šire. Pojedini programeri i selektori muzike na radiju imaju mogućnosti da prema sopstvenim afinitetima i kriterijumima, koji, na žalost, nisu uvek na potrebnom nivou, pojedine melodije i pevače stavljaju na program gotovo neograničen broj puta. Naročito u nekim popularnim emisijama (želje slušalaca, pozdravi i čestitke i dr). Mnoge pesme se lansiraju tako reći neprestano mesecima i mesecima, ponekad i po nekoliko puta dnevno u istom programu radija. Na taj način mnoge pesme, bez obzira na svoje stvarne muzičke osobine (a ima ih među njima veliki broj i bez ikakvih kvaliteta), bivaju nametnute mehaničkim putem slušaocu. Vremenom moraju postati i popularne.

Fabrike gramofonskih ploča koriste se svojom prilikom, daju i same svemu doprinos. Ploče se reklamiraju, proizvode i prodaju. Ne samo kvalitet melodije nego ni kvalitet njenog muzičkog izvodenja, zatim tehnički kvaliteti same ploče, nikome ne zadaju brigu. Važno je tržište. Malo — malo pa muzički svet sazna da je rođeno neko novo »ime« na polju takve muzike.

Reklo bi se da i određeni faktori u nesređenim međunacionalnim odnosima i konflikti koji iz toga proističu imaju uticaja na porast i potražnju nove, kao i narodne muzike, koja dobija vid gesta vraćanja na određena obeležja nacionalne pripadnosti.

Ova muzika, najzad, proizvedena je i stvorena u gradu, a ne na selu. Međutim, troši se kako u samom gradu, tako i na selu. U stvari, sa ostalim kulturnim uticajima, koje grad zrači, ka selu neprekidno, ona tek iz grada prodire na selo (kojem je i namenjena), ali sada kao oblik gradske kulture. Nova »narodska« muzika, jer ona narodna ni po čemu nije, niti se sa narodnom može mešati, sem što nevične slušaoce može podsetiti na narodnu, pokazala se pogodnom da utoli potrebe za muzikom i onog dela seoskog stanovništva koji je, pod uticajem grada, već počeo da napušta ili je pripravan da napusti ustaljene oblike seoskog života za račun prihvatanja novijih, gradskih: prvenstveno standarda, ponašanja, mode, potreba kulture, tj. tešnjeg vezivanja za grad.

Slušalaca »narodske« muzike na selu je manje u očuvanim seoskim sredinama, manje pristupnim gradskim uticajima, a više u onim bližim gradu, više izloženim njegovim zračenjima. U samom gradu najviše slušalaca je među stanovništvom seoskog porekla, zatim onog sa nižeg stepena pismenosti i kulture, odnosno sa nižim nivoom ukusa za umetničke vrednosti.

UKLANJATI UZROKE DA NESTANU POSLEDICE

Pojava stvaralaštva podražavanjem narodnog nije novost. Obično je posledica želje da se iskoriste za sebe priznanja koja narodna umetnost uživa, upotrebom oprobanih i priznatih sredstava izraza. Nekad je pobuda i želja da se očuva jedna anahrona, ali ipak draga vredna tradicija, produži život preživlom obliku stvaralaštva. (Pre kojih desetak godina postojala je namera da se, na primer, emitovanje narodne muzike preko radija redukuje i sasvim zanemari.)

Naravno, u načelu niko ne bi trebalo da ima nešto protiv toga. Možda će takva delatnost je-

dnog dana i dati plodove svog razvoja, dovoljne da opravdaju njeno postojanje. Međutim, zasađena činjenice optužuju. Ovakvo kakvo je, ovo »stvaralaštvo« šteti i sebi, i ugledu narodne muzike. Umetnički nivo produkcije u celini je izuzetno nizak, često besmisleno bezvredan. Mnogi »autori« nove muzike nemaju ne samo osnovnog muzičkog obrazovanja, niti ikakvog i najmanjeg dara za posao pisanja teksta i muzike za pesme (za šta je potreban u ne manjoj meri i literarni dar), već ni najnižeg osećanja ukusa.

A jednom napisana, pesma ostaje. Okamenjena. Kao opomena. Ili optužba. Bez ikakve nade da će je neki od kasnijih nepoznatih, darovitih autora popraviti i ikada oživeti, kako se to dešava u narodnom kolektivnom stvaralaštvu.

Bez sumnje, bolje se koristiti ikakvim nego nikakvim kulturnim dobrima, bolje je slušati ikakvu nego nikakvu muziku. Ali, nešto ipak treba menjati u industriji nove »kulturne robe« i narodske muzike. Narodnu umetnost je neophodno zaštititi od zloupotreba i kvarenja. Iz osećanja duga prema onome što ona jeste. I druge umetničke delatnosti oslobađati kiča i bezukusa.

Da li to treba ostvarivati oštrim merama samo protiv proizvođača takve robe, što je uglavnom posledica, ili širenjem istinskih kulturnih i umetničkih vrednosti menjati uslove koji rađaju potrebu za njenom upotrebom, što je pravi uzrok njene pojave i rasprostiranja? Ili i jednim i drugim uporedo?